ڊاڪٽر اسحاق سميجو

اياز جي ابتدائي شاعري ۾ موجود فني، فڪري ۽ ذهني لاڙا

Abstract

Early Life Poetry of Shaikh Ayaz Technical, Philosophical and Intellectual Thoughts Study

Shaikh Ayaz has central position in Sindhi poetry. His poetry is consider best and effective since his own period to even today. His performed many new experiments in Sindhi poetry. He broaden the scholarly thinking and introduced new trends. In this paper Shiakh Ayaz poetries technical, scholarly thinking and visionary aspects are studied from this we can know about poets intellectual evaluation and change of thoughts.

اياز شاعرن جي اهڙي گروهه سان تعلق رکي ٿو، جن لاءِ هو پاڻ ”پيدائشي شاعر“ جو اصطلاح ڪتب آڻيندو هو. شاعري هن لاءِ مذهب سميت هر مقدس شيءِ کان مٿانهين ۽ محترم ئي نه هئي پر جيئڻ جو لازوال ڍنگ به هئي. اياز جو عقيدو، مسلڪ، نظريو ۽ طرز زندگي سڀ شاعريءَ وانگر رنگين، دلفريب ۽ گهڻ طرفا هئا. جيتوڻيڪ هو هڪ ڪامياب ۽ پيشيور زندگي گذارڻ وارو انسان هو، جنهن کي پنهنجي ڪٽنب کان وٺي سماج تائين، هر تعلق جي ذميدارين جو مڪمل ادراڪ ۽ احساس هو. هو اردوءَ جي روايتي شاعرن وانگر لاابالو، لاپرواهه، غير ذميوار ۽ هر وقت نشي پتي ۾ غرق رهندڙ شخص نه هو، پر منجهس شاعرانه بي پرواهي ۽ فنڪارانه سرمستي ڀرپور نموني موجود هئي. هن پنهنجي زندگيءَ کي ڪنهن به مخصوص ازم، نظريي ۽ ويچار جي غلاميءَ ۾ ياعمر لاءِ لکي نه ڏنو هو، ڇو ته هو بنيادي طرح باغي فطرت جو مالڪ هو. هن ڪڏهن به ڪنهن خيال، رويي، ازم ۽ نظام جي حاڪميت ۽ غلبي کي سدائين لاءِ قبول نه ڪيو. اسان هن جي شروعاتي شاعريءَ منجهان ئي، جيڪا هن جي بعد وارن فني، فڪري ۽ ذهني لاڙن جو بنياد ثابت ٿي، هن جي باغيانه ذهن ۽ انقلابي سوچن جو پيرو آسانيءَ سان ڪڍي سگهون ٿا، جنهن ۾ هڪ غير رواجي فنڪار جي سموري تلخي ۽ بي چيني گوليءَ ۾ بارود وانگر ڀري پئي

آهي. اها شاعري ٻڌائي ٿي ته فرسودگي، بيهي رهڻ ۽ جمود اياز جي تخليق ۽ طبيعت، ٻنهي جي برخلاف هو. اياز جو پهريون شعر ساڍن 15 سالن جي عمر ۾ ڇپيو آهي، پر تڏهن به ان جي اٺت ۽ موضوع روايتي عروضي شاعرن کان الڳ ٿيو بيٺو آهي.

اياز شاعريءَ جي شروعات لڳ ڀڳ ان زماني ۾ ئي ڪئي، جڏهن هو نيو ايرا اسڪول شڪارپور ۾ پڙهندو هو، ۽ کيس ڪيئلداس فانيءَ جهڙي نهايت قابل استاد ۽ پنهنجي دور جي نامور شاعر جي رهنمائي نصيب ٿي هئي. 'فاني' ان زماني ۾ ايترو ته مقبول شاعر هو، جو 'سنڌوءَ'جهڙي اهم رسالي ۾ سندس شعر اڪثر شروعاتي صفحن تي شايع ٿيندا هئا. ان زماني ۾ شڪارپور جي اسڪولن جو ماحول به قابلِ رشڪ ٿو ڏسجي، جنهن ۾ نه فقط "ٻالڪ ساهت منڊل" ۽ "آپ سڌارڪ منڊل" قائم ٿيل هئا، پر انهن پاران ٻارڙن لاءِ رسالا به جاري ٿيندا هئا. نيو ايرا اسڪول جي شاگردن منجهان ئي مس ديا ونتي هولارام ٺڪر ۽ هوندراج داس گڏجي، 'ٻالڪ' نالي رسالو شروع ڪيو، ته ان جي ردعمل ۾ اياز جي ڪلاس فيلو ٻهاري لال هريرام چاٻڙيا 'سدرشن'رسالو ڪڍيو.

اياز جو پهريون شعر "مردِ خدا" ان ئي پرچي جي جنوري-فيبروري 1938ع جي شماري ۾ شايع ٿيو، جنهن لاءِ اياز لکيو آهي ته اهو هن اسڪولي ڏينهن ۾ سوامي رام تيرٿ جي اردوءَ ۾ ڇپيل ڊائرين ۾ نظيراڪبر آباديءَ جي پڙهيل ڪجهه غزلن کان متاثر ٿي لکيو هو، ۽ ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي جي تحقيق موجب: "شيخ اياز جو اهو شعر سنئون سڌو ترجمو آهي، جو اصل سوامي هيمراج جو آهي." (انور فگار، 1999:64)

اهو اردو نظم سيپٽمبر 1936ع جي 'سنڌو' مخزن ۾ سويي گيانچنداڻيءَ "سوامي رام تيرٿ" تي لکيل پنهنجي مضمون ۾ به ڪم آندو آهي.

نہ غم دنیا کا ہے مجھکو، نہ دنیا سے کنارا ہے،
نہ لینا ہے نہ دینا ہے، نہ حیلہ ہے نہ چارا ہے۔

نہ اپنے سے محبت ہے، نہ نفرت غیر
سے مجھکو،
سَبھوں کو ذات حق دیکھوں، یہی
میرا نظارا ہے۔
نہ شاہی میں میں شیدا ہوں، گدائی
میں نہ غم مجھکو،
جو مِلجاوے سو ئی اچھا، وہی میرا
گذارا ہے۔
نہ کفر اسلام سے فارغ، نہ ملت سے
غرض مجھکو،
نہ ھندو گبرو مسلم ھوں، سَبھون سے پنتھ نیارا ھے۔
(سنڌو، 1936: 9)

اياز جو پھريون شعر ھي آھي:

نه غم دنيا جو آ ھن کي، نه دنيا کان
ڪنارو آه،
نه ڏيٺو آه، نه ونٺو آه، نه ڃيلو آه، نه چارو
آه.
نه پنھنجن سان محبت آ، نه نفرت غير سان
ان کي،
سڀن ۾ ذات حق ڏسٽو، اھو ان جو نظارو
آه.
نه آھي شاد شاھي ۾، گدائي ۾ نه غم ان
کي،
جو آھي، سو ئي آ بھتر، اھو انجو نظارو آه.
ڪفر اسلام کان فارغ، نه ملت غرض سان
انکي،
نه ھندو آ، نه ڪي مسلم، سڀن کان پنٿ
نيارو آه.

جيتوڻيڪ اصل اردو شعر جي ٻولي اھو نٿي ٻڌائي ته ڪو

شاعر ايڏو قادرالڪلام ۽ پختو آهي، پر اياز ان جو ترجمو اهڙو سهڻو ڪيو آهي، جو لڳي ٿو ته جڻ هيءُ ڪلام سنڌيءَ ۾ ئي لکيو ويو آهي. ايئن اياز جي شايع ٿيل شاعريءَ جي شروعات دراصل هڪ ترجمي سان ٿي، جيڪو هيئت ۾ ته بلاشڪ غزل آهي، پر پنهنجي خيال جي وحدت، ٻوليءَ، لغت ۽ اندازِ بيان ۾ هڪ مڪمل نظم آهي.

هن غزل نما نظم کان پوءِ، اياز جو جيڪو ٻيو شعر شايع ٿيو، سو به نظم ئي آهي. هن مان سمجهجي ٿو، ته هو اڳتي ئي نظم طرف مائل ٿيو. غزل جي اوج واري دور ۾ هڪ الهڙ شاعر جو اڳتي ئي نظم کي اختيار ڪرڻ، اياز پاران روايت سان ڀرپور بغاوت هئي. اهو شعر 'سنڌوءَ' جهڙي وڏي رسالي ۾ ڇپيو، جيڪو بنا ڪنهن شڪ جي سنڌي ادبي رسالن جي تاريخ جو ڀرپور مڪمل، ڀرپور ۽ غيرمعمولي پرچو آهي. 'سنڌو' ئي اهو پرچو آهي، جنهن نه فقط "نئين سنڌ" جو نعرو ڏنو، پر ان نئين سنڌي ادب، نئين سنڌي شاعري ۽ نئين سنڌي شعور جي به حقيقي معنيٰ ۾ آبياري ڪئي. هن ئي رسالي ۾ اياز جي استادن جا به شعر شايع ٿيندا هئا، ۽ نومبر 1938ع جي شماري ۾ اياز جو پنهنجو هيٺيون نظم به ڇپيو:

سفيدي سبز پوشي اڄ ڪڪر ڪيئن ناڪري
آيا،
گوالن جئن مٽي تي موڙ مان مٽڪي ڏري
آيا،
برهمن ڪعبي لئه ڪُوزو، گنگا جل مان
ڀري آيا،
پئي هڪ بوند باراني، صدف جي وات، وه
وه وا،
اڙي! ٻرسي آ برسن ڪان وري برسات، وه وه
وا.
اها ڇا گاهه گلزاريءَ تي گلڪاري چمن ۾
آ،
چڱي چوڪي ٿي ڇنڊسالي رنگين پوپٽ
ٻرن ۾ آ،

سچي سرمائيداري اڄ صفا سوسن سمن
۾ آ،
هوا ڏي هيڄ هيڪاري، پکين جي لات، واه
واه وا،
اڙي! ٻَرسي آ برسن ڪان وري برسات، واه واه
وا.

الاهي عشق جو ئي چوطرف جوش و
جُنون آهي،
چيو هر خون جي قطره پڪاري لونءَ لون
آهي،
جتي جانب وڃان ٿو ات ترانو ’تون‘ئي ’تون‘
آهي،
’مبارڪ‘ جي زبان تي پڻ سندس ئي تات،
واه واه وا،
اڙي! ٻَرسي آ برسن ڪان وري برسات، واه واه
وا.

هيءُ نظم پڙهڻ سان ڪو به نٿو چئي سگهي، ته هيءُ ڪنهن الهڙ ۽ نوخيز شاعر جو شعر آهي. مسمطي گهاڙيٽن جي گروهه ۾ شامل هن فارم کي مخمس سڏجي ٿو. اياز هن مخمس جي هرهڪ بند جي آخري سٽ ساڳي رکي آهي، جنهن ۾ وري ”واه واه وا“ جهڙا اضافي لفظ ڪتب آڻي، ان ۾ هڪ فطري آهنگ ۽ ردم پيدا ڪيو اٿس. هيءُ نظم پنهنجي موضوع ۾ گيت جون سڪون ٿو لاهي، ۽ شاعر جي خوشي ۽ مسرت کي نهايت فطري رواني، سرلتا ۽ حسن سان چٽڻ ۾ ڪا ڪسر نٿو ڇڏي. هن نظم ۾ خود ’برهمن‘، ’گوالا‘، ’گنگا جل‘ جهڙن هندي لفظن سان گڏ ’گلزاري‘، ’صدف‘، ’سوسن سمن‘، ’جوش و جنون‘ جهڙا فارسي لفظ ڪم آڻي، هن ٻن مختلف شعري روايتن کي ڳنڍڻ جو به ڪم ڪيو آهي، جنهن کي اياز آخر تائين قائم رکيو. ٻئي طرف فني سطح تي هيءُ شعر گيت ۽ نظم جو به حسين امتزاج آهي. ”هتي ڏانءُ ۽ ان جو چوهه ڇڪيندڙ آهن. نه نظم جو لهجو اجنبي آهي ۽ نه ماحول. نه دقيق لفظن جو استعمال، نه زبان ۾ ثقالت. صورت نظم جي ته رواني ۽ سيرت جڻ گيت جي.“ (انور فگار، 2005)

ٻئي طرف ھھڙي انوکي رنگ جي شعر ۾، جنھن ۾ قدرتي منظرن ۽ موسم جي جادوئي اثرن کي بيان ڪيو ويو آھي، تنھن ۾ ’سرمائيداري‘ جھڙي لفظ جو استعمال اياز جي وسيع الذھني ۽ فنڪارانه صلاحيت لاءِ داد جو طلبگار آھي. پھرين ته سرمائيداري لفظ ئي اھڙو آھي، جنھن کي تنقيد جي ٻوليءَ ۾ ”غير شاعراڻو“ سڏبو آھي. ٻئي طرف اھو لفظ ٻڌڻ سان ماڻھوءَ جي ذھن ۾ جنھن قسم جا تصور ۽ خيال پيدا ٿي سگھن ٿا، سي سڀ غير رومانوي ۽ غير جمالياتي ئي ھوندا، جو اھو لفظ مارڪسي فلسفي ۾ ھڪ استحصالي ڌر سان وابسته ٿيل آھي.
اياز ان کي ”سچي سرمائيداري اڄ صفا سوسن سمن ۾ آ“، طور استعمال ڪري، منجھس نئون معنوي روح ڦوڪيو آھي. فطرت تي آيل جوڀن کي ھن سرمائيداريءَ جھڙي لفظ سان ظاھر ڪري، خود لفظ ڏانھن پڙھندڙ جي روش کي به بدلجڻ تي مجبور ڪيو آھي. ”غير شاعراڻا خيال، تشبيھون، استعارا يا ڪنايا شاعريءَ ۾ نفاست سان بيان ڪري، شاعر لفظن، اصطلاحن، شين ۽ ڪردارن جون معنائون ئي تبديل ڪري ڇڏيندا آھن. جيئن فيض صاحب ’ڪاروبار‘ لفظ کي تخليقي انداز سان استعمال ڪري، ان جو رنگ ۽ اثر ئي تبديل ڪري ڇڏيو.“ (جامي، 2010: 14) ايئن ئي اياز ھڪ ٻئي غير شاعراڻي لفظ جو اھڙو شاعراڻو استعمال پنھنجي پھرئين منظوم ناٽڪ ”مندن جو منڊل“ ۾ به ڪيو آھي، جيڪو ھن ٻارن لاءِ لکيو ھو، ۽ 1947ع جي مارچ ڌاري ٻارن جي رسالي ’گلستان‘ ۾ ڇپيو ھو:

ڙتيون سھاوڻيون، ٻه چار سانوڻيون، ڪٿي ھُيئه
سکيون، ڪٿي ڪٿي ھُيئه؟
نه ڪوھه تي ڪڏھن ملو، نه گھاگھريون ڪٽي
ڏيو،
نه انتظار ۾ ٿلو، نه ڪڏ مٿان ڦٽي ڏيو،
جڏھن ڪڪر ھنيون ھيون، نه ڇانوڻيون ڪٿي
ھيئه؟
سکيون، ڪٿي ڪٿي ھيئه؟

ھي شعر پڙھڻ کان اڳ ۾ ڪير تصور به ڪري سگھندو، ته ’ڇانوڻيون‘ لفظ کي ان نموني به ڪم آڻي ٿو سگھجي! اسان وٽ ته اھو لفظ ”فوجي ڇانوڻيءَ“ لاءِ مخصوص ٿي چڪو آھي. ”ڪڪرن جو

ڇانوڻي هٽڻ" ڪهڙو نه خوبصورت ۽ جماليات سان ڀرپور تصور آهي.

اياز عام عروضي شاعرن جي ابتڙ ڀهرئين شعر کان هڪدم پوءِ، جيڪو پڻ هن هڪ اردو غزل جي تتبع ۾ لکيو هو، گيتن جهڙي منفرد، مترنم ۽ اصلوڪي صنف ڏانهن راغب ٿيو. اياز جا ديهاتي گيت نه فقط هن جي منفرد فني ڪاوش جو بي مثال نمونو آهن، پر سندس ابتدائي سوچ جي عڪاسيءَ سان گڏ و گڏ هن جي ذهني لاڙن ۽ روين جو به ڏس پتو ڏين ٿا. هن جا گيت پنهنجن عنوانن منجهان ئي، هن جي پنهنجي ڳوناٺي زندگيءَ ۽ زرعي سماج سان وابستگيءَ کان علاوه فطرت پسنديءَ جي به ثابتي پيش ڪن ٿا. ڇو ته ڳوٺ ئي اهي علائقا ۽ هنڌ آهن، جتي فطرت ڪي پنهنجي ڀرپور رعنائين ۽ حُسناڪين سان جلوه گر ٿيندي ڏسي سگهجي ٿو. اُتي ئي صبح جا ڪرڻا سرنهن جي فصلن تي رقص ڪندي ماڻي سگهجن ٿا، ته نارَ جا ڦيرا، واهين ۾ وهندڙ ميرانجهڙي پاڻيءَ جي زندگي بخش وهڪ، نار جي لوڻين جا دلڪش آواز، هارين جي جهُونگار ۽ جهار هڪلڻ لاءِ ٽپهي تي بيٺل نارِ جا من موهڻا آواز ٻُڌي سگهجن ٿا. توهان ڪي مٽيءَ جو طلسم ۽ ان طلسم جي سحرانگيزي ڏسٽي آهي، جانورن ۽ پکين سان انسان جي محبت ۽ دوستيءَ ڪي سمجهڻو آهي، فطرت جي سمورن مظهرن جي هڪ ٻئي سان رشتي ۽ وحدت ڪي سمجهڻو آهي، ته ٻهراڙيون ۽ ڳوٺ ئي ان جو بهترين ذريعو بڻجي سگهن ٿا. اياز جا ديهاتي گيت، جن جو عنوان شايد هُن اردوءَ جي اثر ۾ اڇي رکيو آهي، سي هن جي زندگيءَ ۽ فطرت سان وابستگيءَ ۽ والهانه محبت جو اهڙو ئي ثبوت آهن.

رات انڌيري، هير ٿڌيري،
اڀ تي تارا ڇايا
هاءِ، ڀرين ياد آيا!
جهرمر وارا، پيارا پيارا، نيري گهرائيءَ ۾ تارا،
مون جئن اک به نه لاتائون، ٿي پل پل جهاتيون پاتائون،
آهي نينهن به ننڊ جو ويري
جاڳي مون جاڳايا،
هاءِ ڀرين ياد آيا .....

اياز جي اهڙي گيت نگاريءَ متعلق عبدالحق عظيم، مارچ 1963 جي ماهوار نئين زندگيءَ ۾ لکي ٿو: ”اياز گيت جو شهنشاهه آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙا پُردرد، پُرسوز ۽ حسين گيت نهايت گهٽ لکيا ويا آهن، ۽ اها به هڪ حقيقت آهي ته جهڙيءَ طرح ٻين ڪيترين صنفن ۾ اياز سنڌي شاعرن جي رهبري ڪئي آهي، تهڙيءَ طرح گيت ۾ پڻ هڪ انوکي ۽ پياري روايت اياز قائم ڪئي آهي، جنهن کي سامهون رکي، بردي، تنوير ۽ نياز بهترين گيت خلقيا آهن. ”ٻاٻيهو ٻولي“، ”تنهنجي ياد پئي آئي“، ”تون مان آهيون يار، او چنڊ“، ”سپڪا مومل سپڪو راڻو“، ”ساري رات ستارا جاڳيا“ وغيره اهڙا گيت آهن، جيڪي ڪيتري ئي وقت گذرڻ کان پوءِ به سنڌي شاعريءَ جي روشن ستارن وانگر چمڪندا رهندا.“ (عبدالحق عظيم، 1963: 26-27)

اياز ”ڀونر ڀري آڪاس“ ۾ پنهنجن اهڙن گيتن لاءِ لکي ٿو ته: ”هن مجموعي ۾ دوهي ۽ گيت جو موضوع به ڪلاسيڪي دوهي ۽ گيت کان زياده وسيع آهي. ڪوئي به دوهو يا گيت ڪنهن به هندي يا اردو گيت جي تقليد نه آهي. جيتوڻيڪ مون انهن جي مخصوص مزاج برقرار رکڻ ۽ هندي آميز زبان سان انهن جي مخصوص ڪيفيت پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.“ (اياز،1995 :3)

اياز گيت کان هڪدم پوءِ منظوم ناٽڪ ڏانهن هليو ويو. ڊاڪٽر انور فگار هڪڙي جي چوڻ موجب: ”شيخ اياز جو جڏهن ”مندن جو منڊل“ ناٽڪ ڇپيو، تڏهن هو ڇوويهن ورهين جو نوجوان هو ۽ ڪيس شاعريءَ ۾ نون سالن جو تجربو هو.“ (انور فگار، 2005) اها هڪڙي عجيب ڳالهه چئبي ته هڪ نوخيز شاعر، جنهن اڃا شعر جي رَند تي کو گهڻو پنڌ به نه ڪيو هو، سو ’اوپيرا‘ جهڙي ڏکي، محنت طلب ۽ فني پختگيءَ جي گهُرجائو صنف تي طبع آزمائي ڪرڻ لڳي. اياز کي ان معاملي ۾ اهو لاڳيتو رياض ڪم آيو، جيڪو هُن سنڌي، اردو، فارسي ۽ بعد ۾ انگريزيءَ جي اڪثر عظيم ۽ وڏن شاعرن جي اڀياس وسيلي ڪيو هو. اها تپسيا هن جي فنڪارانه جوهر کي وڌ کان وڌ نکاريندي رهي. جيتوڻيڪ اياز جو ٻهريون منظوم ناٽڪ ٻارن لاءِ لکيل آهي، پر اُهو ناٽڪ اياز جي شاعرانه ڪمال ۽ فنڪار طور اُتڪ ۾ هڪ وڏي چال جو درجو رکي ٿو. هيءُ ناٽڪ معصوميت ۽ تخليقيت جو حسين امتزاج

آهي، جنهن ۾ ويچار ته ٻارن وارا آهن، پر پيشڪش فني طور نهايت شاهڪار ۽ خيال انتهائي وزندار آهن.

گهمي جهان ڏٺو مگر، وطن وري به آ
وطن-
وطن وري به آ وطن.
اسين ڪڏهن ’سري نگر‘، ڪڏهن ’مها
بليشور‘،
ڪٿي اها فضا نه هئي، اُڪير ئي اها نه
هئي،
سَنهي سُئيءَ سبيو اياز، سنڌ سان مُدام
من!
وطن وري به آ وطن.

هيءُ ”سنگيت ناٽڪ“ ٻارن لاءِ لکيل آهي، هن جو نالو ”مندن جو منڊل“ به ان پس منظر ۾ ئي آهي، ڇو ته منجهس مندن جي رنگا رنگيءَ سان گڏ ٻارن خاص طور ڇوڪرين جي زندگيءَ، روين ۽ سرگرمين کي چٽيو ويو آهي. اياز هن ناٽڪ کي ايترو ته رسيلو ۽ مترنم رکيو آهي، جو ان جي هدايتي نثري جملن کي ڇڏي، هر سٽ ڳائي سگهجي ٿي. هر سٽ ۾ غضب جي رواني ۽ نغمگي موجود آهي. پر جيڪڏهن رڳو مٿئين بند جي موضوع تي غور ڪجي ٿو، ته اياز جي بعد واري شاعريءَ ۾ وطن سان محبت جي جيڪا اونچي عمارت ڪَر ڪنيو بيٺي آهي، تنهن جا بنياد سمجهه ۾ اچي ٿا وڃن. ”سنهي سُئيءَ سِبيو اياز، سنڌ سان مُدام من“ پڻائيءَ جي شعر ”سَنهي سُئيءَ سبيو، مون ماروءَ سين من“ جو ئي ورجاءُ يا پڙاڏو آهي، پر ان ۾ اياز جي شخصي جذبات کي به ڏسي سگهجي ٿو. هن ’ماروءَ‘ جو لفظ ڪڍي، منجهس ’سنڌ‘ وڌو آهي- ايئن ’سنڌ‘ لفظ سان پنهنجي ازلي وابستگي ۽ ’قالو بليٰ‘ واري رشتي جي تجديد هن تڏهن ئي ڪري ڇڏي هئي. وطن سان محبت هن جي شاعريءَ جي لاءِ هڪ قدر جي حيثيت اختيار ڪري وئي، ۽ هو آخر تائين ”سنڌ سنڌ“ جي تسبيح سوريندو نظر آيو.

اياز پنهنجي ابتدائي شاعريءَ ۾ گهڻو ڪري ته پنهنجين لوڪ ۽ چند وديا تي آڌاريل صنفن دوهي ۽ بيت طرف دلي ۽ شعوري طور ڌيان ڏنو. هن نه فقط انهن صنفن ۾ نڀايل روايتي موضوع، ڪردار ۽ علامتون بدلايون، پر انهن جي ٻوليءَ کي به اصلوڪي روايت سان ڳنڍي رکڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ اهو سڀ هن جي شعوري عمل جو نتيجو هو. هو "ڀونر ڀري آڪاس" جي ابتدا ۾ لکي ٿو: "منهنجي بيت جي هيئت قديم شاعريءَ جي بيت جهڙي آهي، باقي ان جي موضوع ۾ جدت آهي. بيتن ۾ ڪم آندل ٻولي ٺيٺ سنڌي آهي. ڇو ته بيت جي ٻوليءَ ۾ فارسي آميزيءَ جي گنجائش بلڪل نه آهي ۽ هندي آميزيءَ جي گنجائش به گهٽ آهي." (اياز، 1995: 1)

بيت سان گڏوگڏ هن جيڪي روايتي يا جديد هيئتون اختيار ڪيون، تن ۾ به هن جي تجربي ۽ انفرادي رنگ کيس هڪ نمائنده ۽ اڳواڻ شاعر جي حيثيت ڏئي بيهاريو. اها ڳالهه بلڪل صحيح آهي ته "نظم، آزاد نظم ۽ غزل ۾ اياز جو رنگ ئي پنهنجو آهي. عروض جي حد بندين اندر رهي، هن پاروٿين صنعتي بندشن کان نظم ۽ غزل کي آزاد ڪري ڇڏيو آهي ۽ انهي روايت کي رهبر بنائيندي، سنڌ جي نون شاعرن جي نظم ۽ غزل کي فارسي مجهوليت، اردو ترڪتال مان ڪڍي، خالص سنڌي رنگ ڏنو آهي." (عبدالحق عظيم، 1963: 27)

ورهاڱي جي ڏينهن ڌاري، شيخ اياز هڪ شاعر طور مڪمل تعارف حاصل ڪري چڪو هو. 1947ع ۾ هن جو شايع ٿيل پهريون مجموعو "ٻوءِ گل، نالئه دل" هن جي شاعرانه صلاحيت جو مثال پيش ڪرڻ لاءِ ڪافي آهي، جنهن ۾ ٻولي، لغت، موضوع ۽ بندش اردوءَ جي ڪنهن به سقه بند ۽ استاد شاعر کي به متوجهه ڪرڻ لاءِ ڪافي آهن، پر سنڌيءَ ۾ به هُن جي تخليقي روش گهٽ غير روايتي نه آهي. 1946ع واري اليڪشن دوران اياز جو هڪ مثالي انقلابي گيت "ڳاءِ انقلاب ڳاءِ" سامهون آيو، جيڪو پهرين جهازي مزدورن جي احتجاجن ۾ ڪراچيءَ جي بندرگاهه تي گونجندي ٻڌو ويو، ۽ اُن ئي سال ٿيل اليڪشن دوران عمرڪوٽ جي آس پاس، ٿر جي ڀِٽن ۽ ڏهرن ۾ ٻُڌو ويو، جڏهن اياز ايم اين راءِ جي ريڊيڪل پارٽيءَ جي هڪ ڪارڪن طور، محمد ابراهيم جويي، ولاس ۽ شيلا سان گڏجي، پنهنجي پارٽيءَ

جي اُميدوار عبدالغفور سرهنديءَ جي ورڪ لاءِ هڪ مهيني تائين تر ۾ وڃي رهيو هو ۽ بقول محمد ابراهيم جويي جي، ايئن اياز پنهنجي ابتدائي فني ۽ فڪري لاڙن ۾ ئي هڪ مختلف ۽ جُدا واس ۽ ورن جو شاعر هو، جنهن ٻوليءَ ۽ گهاڙيٽن جي سطح تي روايتي عروضي شاعريءَ جي جمود ۽ يڪ رنگيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ هڪ پاسي ڪشنچند بيوس، دلگير ۽ فانيءَ جي روايت کي اپنايو، ته موضوع ۽ فڪري حوالي سان حيدر بخش جتوئيءَ جي روايت کي اختيار ڪيو. ائين هُو هڪ يگانو، ڏياک ڇڪائيندڙ، تيزيءَ سان اڀري آيل ۽ پنهنجي دؤر جي روش ۽ چلن جي ابتڙ هلندڙ شاعر ٿيڻ جون تقاضائون پوريون ڪرڻ جي اهل بڻجي سگهيو.

دراصل اياز جي شخصيت ۽ شعر جي اولين خوبي ۽ انفراديت هر قسم جي روايت ۽ فرسوده گهاڙيٽن ۽ تصورن کان بغاوت هئي. هونئن ته اها بغاوت گهڻ رخي ۽ گهڻ طرفي آهي، پر هن جيڪا سڀ کان پهرين بغاوت ڪئي، سا شاعريءَ جي روايتي ٻوليءَ سان هئي. هن جو پهريون شعري مجموعو ”ڀونر ڀري آڪاس“ ته گهڻو پوءِ 1962ع ڌاري آيو، ان کان اڳ ۾ ئي هن ورهاڱي کان ڪجهه وقت اڳ جيڪي سهڻا، سجيلا، نفيس احساسن تي ٻڌل، رسيلي ٻوليءَ وارا گيت لکيا هئا، سي هن جي پنهنجي ٻوليءَ سان اٿاهه محبت ۽ پنهنجي لوڪ ۽ اساسي شعري روايت سان ڳنڍجڻ جي سلسلي ۾ پهرينءَ ڳنڍ مثل هئا.

آءُ سرنهن گل ڪيا، مينهن پيا آءُ،
آءُ پرين آءُ!
پنڌ پيو آنهه ڇا؟ چنڊ هنئين چو
پڙي؟
آءُ سڀاجها سڄڻ! آءُ گهڙيءَ لئه
گهڙي،
چنڊ جيان ڪر چٽاءُ،
آءُ پرين آءُ!

ٻوليءَ کان پيشڪش جي انداز ۽ پيشڪش کان فڪر ۽ فن، ذهني روين ۽ لاڙن ۾ اياز هڪ مڪمل باغي، آزادي پسند، تجربن ۾

يقين رکندڙ، جدت طراز ۽ روايت کان الڳ ٿلڳ هلندڙ فنڪار هيو، جنهن کي ان ڳالهه جو مڪمل ادراڪ ۽ احساس هو ته سنڌي شعر ۽ ادب ڪنهن نئين رستي تي هلڻ کان سواءِ پنهنجي سماج ۽ پنهنجي دور جون ضرورتون پوريون ڪرڻ جي اهل بڻجي نٿو سگهي.

حوالا:

1. هڪڙو انور فگار، 2008: شيخ اياز جو پهريون منظوم ناٽڪ(مضمون)، ٿماهي سنڌي ادب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو.
2. جويو محمد ابراهيم، 2008: ڪي جو ٻيجل ٻوليو(نئون ڇاپو)، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
3. اياز شيخ، 2008: ڪٿي نه پڄبو ٿڪ مسافر(چارئي ڀاڱا گڏ)، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
4. قادر منصور(سهيڙ)، 2000: شيخ اياز تاريخ جي ڪٺهڙي ۾، سپيتا پبليڪيشن، حيدرآباد.
5. عظيم عبدالحق، 1963: پونر پري آڪاس(مضمون)، ماهوار نئين زندگي(مارچ)، حيدرآباد.
6. چانڊيو جامي، 2010: ذات ڏيئا ٻاريا، (مرتب: رياضت ٻرڙو)، ڏاهپ پبليڪيشن لاڙڪاڻو.
7. شيخ اياز، 1995: پونر پري آڪاس (ٽيون ايڊيشن)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد.
8. شيخ اياز، 2008: جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2008ع، ص:64
9. شيخ اياز، 1947: سفيد وحشي، باغي منڊل ڪراچي، اپريل 1947ع، ص: 6.
10. شيخ اياز، 2001: اڻٽي قدم(نئين سر ڇپايل-مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو)، شيخ اياز فائونڊيشن حيدرآباد، 2001ع، ص: 73.
11. شيخ اياز، 2001: اڻٽي قدم (نئين سر ڇپايل-مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو)، شيخ اياز فائونڊيشن حيدرآباد.
12. آزاد برڪت علي، 2006: ادب ۽ زندگي(مضمون)، ڪتاب: ادب، زندگي ۽ سماج (مرتب: ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو)، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور.
13. شيخ اياز، 1995: پونر پري آڪاس(ٽيون ايڊيشن)، نيو فيلڊس پبليڪيش، حيدرآباد.
14. شيخ اياز، 1995: ، پونر پري آڪاس، (ٽيون ايڊيشن) نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد.
15. شهباز قمر، 2003: اياز سان انصاف ڪريو(مضمون)، ڪتاب: آڪاش ڪان وڏو ڌرتيءَ جو شاعر، شيخ اياز فائونڊيشن، حيدرآباد.
16. شيخ اياز، 2008: ڪٿي ته پڄبو ٿڪ مسافر (ٻيو ايڊيشن) روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو.
17. پريم هدايت، ڊاڪٽر/هڪڙو انور فگار ڊاڪٽر، 2005: شيخ اياز هڪ منفرد قلمڪار، سنڌ يونيورسٽي، ڄام شورو.
18. شيخ اياز، 1988: ڪپر ٿو ڪن ڪري، نيو فيلڊس پبليڪيشنس، حيدرآباد.
19. شيخ اياز، 1947: سفيد وحشي، باغي پبليڪيشن، ڪراچي.

20. جويو، محمد ابراهيم، 2008: (مهاڳ) ڪي جو ٻيجل ٻوليو(ٻيو ايڊيشن)، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو.
21. شيخ اياز، 2001: اڳتي قدم پبليڪيشن شڪارپور، (ٻيو ڇاپو-ٽيئي پرچا گڏ)، سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، حيدرآباد.
22. مرزا اسلم رحيل، 1998: سنڌ ڪي چند انقلابي دانشور اورعوامي رهنما، الفاظ پبليڪيشن لاهور.
23. شيخ اياز، 1986: ڪپر ٿو ڪن ڪري (ٻيو ايڊيشن)، نيو فيلڊس پبليڪيشن، حيدرآباد.
24. جويو محمد ابراهيم، 2008: ڪي جو ٻيجل ٻوليو(مهاڳ: نئون ڇاپو)، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
25. چانڊيو، امير علي، 1998: اياز جي شاعري: هڪ مطالعو(مضمون)، ڪتاب: شيخ اياز(مرتب: جامي چانڊيو)، سنڌيڪا پبليڪيشن، ڪراچي.
26. شيخ اياز، 2008: ڪٿي ته پڄبو ٽڪ مسافر(چارئي ڀاڱا گڏ)، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو.
27. شيخ اياز، 2001: اڳتي قدم(ٽيئي شمارا گڏ- نئون ڇاپو)، شيخ اياز فائونڊيشن، حيدرآباد.
28. شيخ اياز، 2008: جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي(ڇاپو ٻيو) روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو.
29. شيخ اياز، 1998: شيخ اياز هڪ شاعر، هڪ عاشق (مرتب: ناز سنائي)، سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد.
30. بلوچ تاج، 1964: نئين زندگي، نومبر 1964، ڪراچي.
31. بخاري استاد، 1971: گيت اسان جا جيت اسان جي، ڪيرٿر پبليڪشن، دادو.
32. پرڪاش موتي، 2006: تنهنجي ڳليءَ جون ڳالهڙيون، جيون ڪلا پرڪاشن، آديپور، انڊيا.